

Кондратьєв І.В.,

доктор історичних наук,
доцент, Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка,
(Україна, Чернігів), kondratch@online.ua

ОСТЕРСЬКЕ СТАРОСТВО НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.4281380

Опісля підписання Люблінської унії територія Київського воєводства, а разом з нею і Остерське староство, відійшли до Речі Посполитої. У 1569 р. Остер, разом із іншими містами Київського воєводства, присягнув королю. З цього періоду кількість населення на Остерщині стрімко зростає, бурхливо розвивається осадництво. Завдяки переселенцям зростає й населення Остра, де окрім старого міста утворюється нове (зараз це сучасне м. Остер). Новозбудований замок знаходився на березі р. Десна. У 1571 р. в Остерському замку був поставлений гарнізон із 150 дрібних шляхтичів. У першій половині XVII ст. проводилися роботи з реконструкції фортифікаційних споруд центра староства – Остерського замку, постійного догляду потребували бапти. Постійні будівництва та ремонт вимагали чималих коштів. У 1626 р. остерський староста Єреміан Залеський скаржився, що немає грошей утримувати замок внаслідок невеликих прибутків із староства. Люблінська унія принесла зміни в колонізаційні процеси на території староства. Насамперед, вона дала можливість частині дрібного боярства отримати повноправний шляхетський статус. На території Остерського староства сиділи боярські роди Жукінських, Головицьких Домбровських, Шкод, Толкачів, Рубанків, Курцевичів, Серед, Баранських (Барановських) та ін. Остерському боярству надавали як індивідуальні, так і колективні пожалування. Право осаджувати поселення надавалося і прийдшій шляхті, інколи давні боярські села купувалися, а інколи й захоплювалися. Стараннями остерського старости Михайла Ратомського були осаджені такі значні населені пункти регіону як Бобровиця та Носівка. Королівські люстрації Остерського староства першої половини XVII ст. дають можливість простежити зміни у наявній структурі землеволоніння. Великими землевласниками на Остерщині традиційно були київські монастирі.

Ключові слова: Остерське староство, Київське воєводство, замок, земельні волоніння, шляхта.

Kondratiev I.V.,

Doctor of History,
Professor, T.H. Shevchenko National University
“Chernihiv Colehium”,
(Ukraine, Chernihiv), kondratch@online.ua

Oster starostwo at the end of XVI – at the beginning of XVII century

After the signing of the Union of Lublin, the territory of the Kiev Voivodeship and Oster starostwo went to the Polish–Lithuanian Commonwealth. In 1569 Oster, together with other cities of the Kiev voivodeship, swore allegiance to the king. Since this period, the population of the Oster region is growing rapidly, the number of osadniks is increasing. Thanks to the settlers, the population of Oster is growing, where in addition to the old city, a new one is being formed (now it is the modern Oster city). The newly built castle was located on the banks of the Desna River. In 1571 a garrison of 150 small nobles was stationed in Oster Castle. In the first half of the seventeenth century fortifications of Oster Starostwo center (Oster Castle) was reconstructed, the tower needed constant care. Constant construction and repairs required considerable funds. In 1626, the Oster starosta Jeremian Zaleski complained that there was no money to keep the castle due to small profits from Starostwo. The Lublin Union brought changes in the colonization process

in the Starostwo territory. First of all, it enabled part of the petty nobility to obtain full noble status. On the territory of the Oster Starostwo sat the boyar families of Zhukinsky, Golovitsky, Dombrovsky, Skoda, Tolkach, Rubanky, Kurtsevichy, Sereda, Baransky (Baranovsky) etc. The Oster nobility received both individual and collective awards. The right to besiege the settlement was given to the new gentry, sometimes ancient boyar villages were bought, and sometimes captured. Through the efforts of the Oster starosta Mykhailo Ratomsky, such large settlements of the region as Bobrovytsia and Nosivka were besieged. Royal lustrations of Oster Starostwo in the first half of XVII century provide an opportunity to track changes in the existing land tenure structure. Kyiv monasteries have traditionally been large landowners in the Oster region.

Key words: Oster starostwo, Kyiv voivodeship, castle, land holdings, gentry.

Постановка питання. Після підписання 1569 р. Люблінської унії територія Київського воєводства, а разом з нею і Остерське староство, відійшли до Речі Посполитої. Для новоприєднаної території Корони зберігалася застосовування Литовського Статуту 1566 р. та уживання староукраїнської мови в діловодстві. Українська шляхта отримала шанс зрівнятися у правах із шляхтою польською. Люблінський сейм 1569 р. звільнив шляхту від лагодження укріплень та мостів, а з Статуту 1566 р. викреслили обов'язок про земську оборону, бо той суперечив шляхетським вольностям [12, с. 32]. Іншим наслідком Унії стало активне польське освоєння регіону, свою колонізацію розгорнули як польські магнати так і дрібніша польська шляхта. Хоча перед остерськими боярами й з'явилася нагода отримати повноту шляхетських прав, у своїй більшості це їм не вдалося, що стало однією з причин масової втрати маєтностей. Ще М. Александрович зазначав: «можливо Остерським боярам було-би надане шляхетство, якщо б вони потурбувались про це, як це зробили (бояри) Овруцькі, але вони, у перший час ймовірно не зрозуміли значення шляхетського права, а згодом час було втрачено» [1, с. 18, 20; 4, с. 39].

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб простежити процеси колонізації території Остерського староства та зміни в структурі землеволодіння наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Виклад основного матеріалу. У 1569 р. Остер, разом із іншими містами Київського воєводства, присягнув королю, 1570 р. королівський люстратор Ян Бистриковський, який досліджував київські акти, зазначав, що в них наявні реєстр присяги обивателів Київської землі [11, с. 425–426]. На жаль, але цей документ наразі нам не відомий.

З цього періоду кількість населення на Остерщині стрімко зростає, бурхливо розвивається осадництво. Цікаво, що основна маса переселенців рушила не з Польщі, а з Волині. Не припинявся, а продовжувався, хоча і меншою мірою, рух переселенців з Білорусії [8, с. 14]. Наприклад, утікачі з Ржищева оселялися в Ялмунці (с.Євмінка), а із Загалля та Остроглядичів (Остроглядів) – в самому Острі. З кінця XVI ст. збільшується кількість сіл і хуторів у Остерському старостві [1, с. 23; 4, с. 42]. Завдяки переселенцям зростає й населення Остра, де окрім старого міста утворюється нове (зараз це сучасне м. Остер). Нове місто виросло навколо новозбудованого замку, взамін старого замку О.Гаштольда, який не відповідав нагальним потребам – знаходився далеко від Десни, та не міг завадити московським людям плавати по річці й грабувати прибережні села. Тому Сигізмунд II Август й наказав побудувати замок над самою Десною. Будівництво завершилося у 1571 р. [1, с. 23–24].

Новозбудований замок з півночі перекривався р. Десна, зі сходу – озером Деснище (вочевидь це було старе русло чи затока), з півдня Остер захищався річкою Попівка, що витікала з озера, плинула через місто і впадала в Десну за містом. Новий замок мав втричі більшу площу ніж старий. З боку Десни була побудована міцна стіна, з усіх інших боків – частокіл. Замок мав чотири вежі без брам та дві вежі (башти) з брамами – річкову та міську [12, с. 161].

У новому замку в міщан було право вибрати собі городню (чотирьохстінній зруб, на якому розміщувався оборонний майданчик із заборолом та дахом, інколи городні заповнювали землею, інколи використовували як склади), опісля чого вони були зобов'язані тримати її у належному стані. Наявність городні дозволяла залучати міщанина до ремонту та утримання замку. Цікаво, що якщо міщани відмовлялися від них, королівські ревізори розподіляли ці городні примусово [12, с. 19, 25–26].

У 1571 р. в новозбудованому Остерському замку був поставлений гарнізон із 150 дрібних шляхтичів. Остерське боярство мало захищати замок та битися з ворогом під командою старости чи підстарости, а також було зобов'язане розвозити листи, але не далі Дівиці, Києва і Чернігова. Кожний з остерських бояр був зобов'язаний мати коня, самопал, 150 куль та 3 фунти пороху. На боярах і міщанах лежав обов'язок ремонтувати остерський замок. Міщани, окрім цього, ще платили чинш, возили дрова до замку, ремонтували мости, гаті, замкові млини, під час нападу ворога мали захищати місто. Цікаво що остерські міщани так само мали бути озброєні самопалом, 150 кулями та 3 фунтами пороху. Поза замком міщани військової служби не відбували [1, с. 24; 4, с. 43].

У 1616 р. в Острі було 184 міщанських дими, що сплачують різні чинші, а також овес й сіно. Димів боярських було 90, бояри відбували службу замкову та воєнну, а також платили подимне по 2 гроші з диму та 21 злотий й 5 грошей на порох. Усі кошти зібрані з боярства йшли на утримання вогнепальної зброї. Також у місті було 40 козацьких дворів, козаки повинностей не сплачували [1, с. 29].

У першій половині XVII ст. проводилися роботи з реконструкції фортифікаційних споруд центра староства – Остерського замку. Насамперед, догляду потребували башти. На початку 20-х рр. XVII ст. замок мав як і раніше майже квадратну форму, але дещо меншу площу – 80 на 80 сажнів. З трьох сторін фортифікації склалися з валу та подвійного частоколу. А от з четвертого боку річка Десна зруйнувала половину валу та завалила одну башту. У додачу й сам острог був не дуже справний, місцями похилений у обидві боки. Навколо замку існував рів, міст через який вів до брами. Надбрамна башта була повністю реконструйована та стала триповерховою. Усі три поверхи були пристосовані для використання вогнепальної зброї. Інша брама, що контролювала бік від річки Попівка, залишилася двоповерховою та була реконструйована досить недбало. На поверхях були «стрільніці» («окієнка») для стрільниці в усі сторони. Третя брама над озером Деснище функціонувала лише тоді, коли вода з озера відступала. Інші три вежі у 1626 р. були у занедбаному стані, вони не ремонтувалися, місцями згнили, артилерії у них не тримали, а стрільниці місцями були забиті [12, с. 225]. За матеріалами Інвентарю 1626 р. в Острі було 35 боярських димів, 20 шляхетських та 236 міщанських. Двічі на рік в місті проходив ярмарок, де продавали дерев'яний посуд, рибальське приладдя, колеса, полотна, плахти, лісоматеріали, дьоготь [4, с. 53].

У 1626 р. тодішній остерський староста Єрем'ян Залеський скаржився, що немає грошей утримувати замок внаслідок невеликих прибутків з міста. Ще до цього він просив дозволу побудувати новий замок на старому городищі – в Старгородці. Прохання обґрунтовувалось тим, що придеснянський замок підмивала вода, а близькість до річки втратила своє значення, адже із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої військова загроза з Десни зникла. Можливо із цією старостинською скаргою пов'язане надання Остру у 1627 р. Сигізмундом III права вільної торгівлі: «О свободной тамошних мещан (Остра) торговле, ярмарках» [4, с. 53]. Деякі дослідники помилково називають цей привілей наданням місту Магдебурзького права [15, с. 4], хоча Остер отримав його лише у 1663 р.

На прохання старости у 1628 р. до Остра прибула комісія. Ревізор дослідивши ситуацію констатували, що замок розвалюється, а у самому старостві чимало сіл стало приватними та не дають прибутків на старостинський уряд. І хоча замок в цей період підмивався деснянськими водами, що вже завалили одну з п'яти веж фортеці та майже 40 метрів стіни, новий замок вирішили не будувати. Зусиллями самої старостинської влади в цей період це також було неможливим. Тим не менш, за ініціативою старости біля залишків мурованої церкви на старому городищі (Старгородці), були збудовані якісь укріплення [4, с. 53; 12, с. 225–226].

Відбудували вали як старого так і нового замку лише із початком війни з Московською державою 1632 р. У 1634 р. привілей остерським міщанам підтвердив Владислав IV. Однак, хоча матеріали королівської люстрації Остерського староства 1636 р. засвідчують збільшення прибутків за рахунок мит, оренд з шинків, млинів та озер (5000 флоринів і 25 злотих), грошей на утримання староства (а тим більше на будівництво нового замку) не вистачало [4, с. 53; 19, с. 210].

Люблінська унія принесла зміни в колонізаційні процеси на території староства. Насамперед, вона дала можливість частині дрібного боярства отримати повноправний шляхетський статус – «вийти в повіт». У 1569 р. Сигізмунд II Август видав два інкорпораційні привілеї, окремих для Київського, та спільний для Волинського й Брацлавського воєводств. Шляхту цих воєводств було наділено повнотою привілеїв коронної гербової шляхти [11, с. 14]. При проведенні першої поунійної люстрації у 1570 р. ревізори зазначали: «...при цих окраїнних замках було чимало таких зем'ян і шляхти, котрі, окрім земської служби, повинні були завжди виїжджати при старості проти неприятеля, а також виконувати інші послуги на замок. Однак нині вони, бажаючи підпасти разом із іншою старожитньою шляхтою привілесві, виданому за унією, і служити разом із нею, не виконують звичних замкових послуг і взагалі оголошують себе вільними» [17, с. 276].

На території Остерського староства сиділи боярські роди Жукінських, Головицьких Домбровських, Шкод, Толкачів, Рубанків, Курцевичів, Серед, Баранських (Барановських) та ін. [6, с. 283–284]. Однак масових звернень із проханням підтвердити своє шляхетство від острянів не було. За королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) більшість привілеїв надавалися на ленних умовах, що дозволяло владі максимально ефективно використовувати земельні ресурси держави, забезпечуючи шляхту землею за умови військової служби. А у разі припинення служби або ж згасання роду, земля передавалася іншому шляхтичу [3, с. 349]. На Остерщині хіба що Рожновським вдалося повернути собі с.Рожни (П.Клепатський вважав цих Рожновських самозванцями) [9, с. 241]. З колективних пожалувань згадаємо привілей Стефана Баторія (1576–1586 рр.), який звільнив остерських бояр від розвозки листів до старостинських сіл [1, с. 36–37].

Прийшлій шляхті надавалося право осаджувати нові поселення, інколи старі боярські села купувалися, інколи захоплювалися. Отримували пожалування і представники остерського боярства. У 1587 р. остерський староста віддав «старе» селище Олбін шляхтичам Войцеху Барановському та Воцеху Григоровичу [1, с. 25]. Вихідцю з Волині Вацлаву Вільггорському завдяки службі та зв'язкам із воєводою К.Острозьким близько 1580 р. вдалося отримати в Остерському старостві Крехаїв і Боденьки. У 1603 р. йому дісталася у володіння сусідня Євмінка [11, с. 270, 297].

У 80–90-і рр. XVI ст. прикордонна Надинівка, що знаходилась біля впадіння р.Смолінка до Десни, була віддана старостою М.Ратомським шляхтичу Юрію Орловському та боярину Юрку Білику. На думку М.Александровича, тоді ж у с.Євмінка був заснований хутір Беремицький – володіння бояр Беремицьких. Село Лутава була віддана у дідичне володіння Федору Проскурі Сущанському та Юрію Ясинському. Село Жукін залишився володінням Жукінських. Село Чернін отримав воєвода Новогрудський Федір Скумін [1, с. 25].

За привілеєм Сигізмунда III 1598 р. шляхтич Іван Коловицький отримав право осадити містечко Бобровиця в однойменному урочищі. Однак «осадник» незабаром помер та не встиг скористатися цим правом [12, с. 105–106]. Село Семиполки, на думку М.Александровича, були засновані паном Богінським [1, с. 38]. У травні 1617 р. королівський секретар Ф.Олешко отримав у володіння Ніжинське городище [10, с. 246–247]. Лутава стала володінням Федора Проскури-Сущанського – була придбана 1628 р. в Яна Єнича. Тиши-Биковські заволоділи с.Воропаїв [11, с. 273, 297].

Значними маєтностями на Остерщині заволодів королівський секретар Захарій Словицький (Яловицький), який до того працював у коронній канцелярії як руський писар. За пожалуванням Сигізмунда III він отримав у Остерському старостві села – Боденьки (1613 р.), Рожни (1613 р.), Летківці, Колінце (1615 р.), Виповзів (опісля 1618 р.) та Євмінку (1624 р.). На 1628 р. йому належало близько 60 димів [11, с. 298].

Стараннями остерського старости Михайла Ратомського (став на уряд у 1593 р. [1, с. 26; 16, с. 29]), були осаджені такі значні населені пункти регіону як Бобровиця та Носівка. До М.Ратомського староство перейшло від батька Лаврина [16, с. 29], якому вдалося зберегти цей уряд, навіть не зважаючи на те, що у 1594 р. на Остерщину претендував Себастьян Собеський [17, с. 239].

Містечко Бобровиця була побудована у 1601–1602 рр. на старому городищі: «осаду новую городище новое до гафунку нашего прышли и спали, которые ижъ на самомъ пограничью суть яко опатрности доброе» [2, с. 312–313; 12, с. 105–106].

Відомо, що М.Ратомський утримував міські споруди у доброму стані. У 1626 р. місто було оточене валами з дубовим острогом нагорі. Також було побудовано кілька зроблених «у зруб» башт, але без покриття. Від міста замок був відділений ровом, через який міст вів до в'їзної двоповерхової вежі. Замокві фортифікації склалися з двох кіл оборони. Перше коло – це вал з в'їзної баштою і кількома баштами між острогом. За усім периметром укріплень розташовувались комори. Від в'їзної брами першого валу йшов хід. Другий вал виконував роль цитаделі (дитинця) самого замку. Він мав власну двоповерхову подвійну в'їзну браму й господарські будівлі всередині. Між першим валом і цитаделлю існував рів, через який було зведено міст до брами. У 1636 р. Бобровиця згадана як містечко, оточене валами з парканами і ровами [12, с. 105–106]. До 1619 р. остерський староста М.Ратомський заснували містечко Носівка [9, с. 246–247]. Опісля 1618 р. велика фортеця була зведена в Ніжині. Місто стає самостійним центром колонізації регіону Річчю Посполитою. Під час Смоленської війни саме в Ніжині були сконцентровані значні сили козацьких та коронних військ [14, с. 188].

Королівські люстрації Остерського староства першої половини XVII ст. дають можливість простежити зміни у наявній структурі землеволодіння. За матеріалами ревізії 1616 р. село Євмінка було в оренді у київського стольника Вацлава Вельєгорського (староста отримував за це 7 злотих 17 грошей). Стольник заснував біля с.Євмінка слободу, адже заснування слобод звільняло від оподаткування. Село Боденкі було в пожиттєвій посесії королівського секретаря Захарія Єловицького (оренда: 31 злотий 20 грошей). Села Літочки (Літки) чи Колінці платили чинш (3 злотих 27 ½ грошей) старості, також забезпечуючи його сіном. Село Крехаїв (Крехайов) було у посесії Миколи Пліхти за 30 злотих. У Виползові («Виползнові») було 12 димів, село знаходилось в оренді у королівського секретаря Ф. Олешка за 35 золотих. Село давало 2 бочки меду, грошовий чинш (31 флоринів та 20 злотих). У селі була корчма [1, с. 29; 4, с. 50; 19, с. 96–100].

За матеріалами ревізії 1622 р. до Остерського староства належали замокві села: Виповзів – прибутку 46 злотих 18 грошей; Євмінка Стара та Нова – 145 злотих; Боденькі – 142 злотих 15 грошей (у Боденьках та Євмінці частина прибутку витрачалась на управління – 40 злотих, із урахуванням цієї суми залишалось 247 злотих 15 грошей; Крихайов – 120 злотих 18 грошей (на управління 20 злотих 18 грошей). Замоквим містом Остра була Бобровиця, яка давала прибутку 2097 флоринів 17 злотих і 1 гріш [1, с. 35; 4, с. 52; 19, с. 128–130].

У 1628 р. люстратори відмічали що на Остерщині багато закинутих городищ. Зважаючи що значна частина населених пунктів опинилася у приватному володінні, ревізори велику увагу приділили розмежуванню держань старости та шляхетських земель [1, с. 80–83; 4, с. 27]. Серед володінь, прибуток з яких йшов на старостинський уряд, згадаємо с.Козари на річці Остер. Щонайменше від кінця XVI ст. до Остра належло й с. Руда [9, с. 241].

Люстрація 1636 року подає численні польські прізвища нових посесорів маєтків Остерського староства, це Мацей Кривицький, Станіслав Ольшевський, Ян Ортовський, Мартин Джаковський, Бартолемей Трембіцький, Ян Кашовський, Себастьян Крушинський та інші [8, с. 22]. У 1636 р. щоб збільшити прибутки Остерського староства, люстратори відмінили договори старости з осадчими на Новий Остер, Калиту та Семіполки, хоча ці населені пункти вважались слободами і володарі (осадчі) користувалися пільгами. Не зважаючи на це, люстратори зазначили, що Новий Остер через шість років (на 1642 р.), а Калита і Семіполки через три (на 1639 рік) мали нести повинності встановлені люстрацією 1628 р. для Старого Остра та Омелянова (для цього села пільга вже закінчилася). Розмір повинностей був наступний: з пари волів – 1 злотий, чверть вівса, осьмачка жита та пів осьмачки ячменю; з диму – 2 курки, 10 яєць, віз сіна, віз соломи, два вози дров; з двох пар волів – гусак, з двадцяти п'яти пар волів – ялова корова, кабан, чотири барани, бочка меду і пів бочки соленої риби. Хто не мав волів та орав кіньми – то 1 кінь вважався за пару волів. Торговці, що плавали на кораблях мали давати 2 злотих, чверть вівса, віз сіна, пару гусей та пару курей. Ті що плавали на човнах – половину

цієї податі. Обидві категорії торговців мали також складатися на ялову корову, кабана, баранів, мед та рибу. Аналогічну повинність несли селяни що орали землю. Той хто не обробляв землю і не займався торгівлею, а займався заробітками – мав платити чинш пів злого і давати осьмачку вівса та віз сіна. Усі разом були зобов'язані, навзаєм призначеної колись ловлі риби неводом, платити з кожного диму 2 гроша, привезти два воза дерева для езів, давати підводу на відстань до 12 миль та ремонтувати шарварком гаті, мости та млини. Той хто мав борті, повинен був давати по 2 бочки меду, а володільці рибних ловів на річках Остер та Трубіж – діжку солоної риби. В Остерському старостві ще не було панщини, однак, як зазначав М.Александрович, наявні повинності ставали важким тягарем, до того ж, не було гарантії, що під час подальших люстрацій (або ж за бажанням старости) вони не були б збільшені [1, с. 38–39; 19, с. 209–214].

За господарювання Речі Посполитої великими землевласниками на Остерщині залишалися монастирі: Києво-Печерський та Пустинно-Микільський, а також Софійська митрополічна кафедра (у 1596–1637 рр. – унійна) [11, с. 164–166]. Унію з Римом підписав київський митрополит М.Рогоза, разом з ним до неї долучилися Софійський та Видубицький монастирі, а от Києво-Печерський монастир залишився православним. У нього були відібрані маєтності, але у 1615 р., на прохання лаврського архімандрита Єлисея Плетенецького, вони були повернуті. У Остерському старостві монастир втратив села Погреби та Вишеньки, новоосіле с. Зазимья, села Гнедін, Осокорки та Свиноїди. Перші чотири (Погреби, Вишеньки, Зазимья та Гнедін) – стали володіннями київської митрополії, а останні два (Осокорки та Свиноїди) опинилися у володінні Видубицького монастиря. У 1620 р. була відновлена православна ієрархія, а у 1632 р. Петро Могила добився на виборах Владислава IV, що Київській митрополії були повернуті Софійський та Видубицький монастирі та їхнє майно. На думку М.Александровича, за старостування Стефана Аксака на Остерщині силоміць насаджувалося католицитво [1, с. 34–35]. Із приєднанням на початку XVII ст. Чернігівщини до Речі Посполитої римо-католицька церква повернула собі Короп (Короп'є) у Остерському старостві [11, с.146]. Володінням віленських біскупів знову став Моровськ, за Гетьманщини відданий Київському Свято-Софійському монастирю [1, с. 49; 5, с. 66].

Звісно що Люблінська унія призвела до помітних соціальних змін. Прикордонне Остерське староство потребувало постійного збільшення військового контингенту. Зважаючи на непевний боярський статус дрібне остерське боярство знаходить себе у новому козацькому середовищі. Як зазначає Н.Яковенко, від кінця XVI ст. остерські ленники висунули до лав козацької старшини чимало своїх представників. Зважаючи що на порубіжжя, із його постійною небезпекою, станові бар'єри між дрібним шляхтичем, боярином, козаком і міщанином були незначними, цей перехід не був чимось дивним. І хоча козаків сеймові ухвали трактували як «плебс» чи «збунтовану чернь», під час воєн вони вже називалися «рицарським людом» [17, с. 274–275].

Перша козацька рота була створена в Острі 16 березня 1557 р., її командиром був найманець Андреас Тольман: 3 Остра – Аньдрыс Тольмань 100 драбовъ, а 50 роты свое жъ поручить Кградовьскому, который п(е)н(е)змий шафует тому жъ и будованье замьку» [18, с. 183]. У 1564 р. Станіслав Клопоцький (Хлопоцький) найняв роту драбів для гарнізонної служби, бо знайшлося лише десять бажаючих піти на козацьку службу. Той самий ротмістр власним коштом утримував 15 вершників для здобуття «языків»: «пань Клопоцький петнадцать коней ездныхъ збройно на свою шкоду ховаеть на замку тамошнемъ для добыванья языковъ и иныхъ потребъ ку лепшой безпечности замку» [2, с. 152–154]. У квітні 1570 р. козаки під Остром пограбували турецьких купців-вірмен, які без відповідного дозволу прямували Десною до Московщини. У реєстрі козаків 1581 р., що брали участь у поході на Москву згадано чимало острян – Іван Водоп'ян, Охрім і Пашко з Остра та Василь Копеть (Копоть) [7, с. 155–156]. Останній походив з родини дрібного остерського боярства Коптів.

Під час повстання Наливайка саме Остер став місцем де мали зійтися сили повстанців. У 1596 р. під Остер, а далі на Київ, з Білорусі йшов Шавула. Туди ж збиралися й полки Лободи, щоб об'єднатися під Києвом [7, с. 221].

Прикордонне становище Остра породжувало постійні конфлікти на польсько-московському пограниччі. Остерський староста М.Ратомський на зламі XVI – XVII ст. постійно грабував московські землі, для того навіть створив загони «охочих». У 1600 р. ці загони пограбували московські землі аж до Чернігова. У відповідь на скаргу московських воєвод було вирішено послати суддів «о рубежах, спорних землях и общинных (обидных) делах меж Чернигова и Остра» [1, с. 27; 4, с. 46–47]. У «перемирной» грамоті 1602 р. містилася заборона «в городаы и земли и в угодыя потомужь не вступатисе, и не воевати, и ни чим не зачепляти, и новых городов не ставити до того перемирного року» (перемир'я встановлювалось на 20 років) [13, с. 62–63, 70–71]. А от заплановане на 1602 р. розмежування кордонів було зірвано: «А напервѣй межѣ Остра и Чернигова... въ году тысяча шестьсотъ втором, мѣсяца Мая первого дня, судьи съ обѣихъ сторонъ мѣли бытъ сосланы; а где бѣ тѣе розницы не успокоилися, тегды потомъ и другихъ свудей сослать, и, сыскавши правду, съ обѣихъ сторонъ успокоить, а до того войны не всчинать и крови не розливать». Однак московська делегація так і не приступила до розмежування: «Водлугъ которыхъ его королевская милость господарь нашъ милостивый во всемъ заховуючися, зсылалъ судей своихъ для тыхъ розниць, на срокъ назначенный, на рубежь промежь Остра и Чернигова... судей на срокъ не выслалъ, але послалъ воеводъ своихъ съ Чернигова и съ Путывля, съ войскомъ, с пушками и съ иными нарядами, военнымъ обычаемъ, которые городъ и мѣсто князей Вишневецкихъ Прилуку, въ которомъ было большъ шестисотъ домовъ осады, збурили и сожгли, людей многихъ мужскою и женскою плоти, на остатокъ и дѣтокъ на смерть побили и помордовали, и помордовали, и много крови христіянской пролили, а иншихъ живыхъ непріятельскимъ обычаемъ въ полонъ побрали» [13, с. 621].

Слід за магнатами не цуралася захоплення пустих прикордонних земель і дрібна остерська шляхта, що мешкала на польсько-московській границі [1, с. 31–32]. На думку дослідників-краєзнавців, остерські бояри активно заселяли Лівобережжя Десни у районі Козельця [15, с. 26].

На початку XVII ст. остряни брали участь у поході на Москву Лжедмитрія. У передових полках, що взимку 1603–1604 рр. почали збиратися на Московщину, були князі Вишневецький, Ружинський, Струсь, Ратомський, а разом з ними, за висловом М.Грушевського – «ціла хмара українського козацтва» [7, с. 322–323]. Саме остерський староста М. Ратомський активно налаштовував Лжедмитрія на похід у московські землі [13, с. 322, 335–336, 420, 517–520, 759]. У 1604 до чернігівського воєводи Михайла Кашина з'явився посильний від остерського старости М.Ратомського: «Да во (7)112 году (1604 р.) приѣхал государя нашего к украинному городу к Монастыревскому (м.Моровськ), ис которого первая прелестъ стала, Литвин Томашко Дементьев от старосты Остринского от Михайла Ратомского к сотнику стрелетцкому к Третьяку Козловскому, а привез с собою листь от того же вора, еретика, розстриги от Гришки Отрепьева. И Монастыревского острогу приказной человекъ Борис Лодыгин тот воровской листь послал в Киев к воеводе ко князю Василью Острожскому и к Михайлу Ратомскому з детьми боярскими; и тѣх детей боярским, которые ѣздили с тѣми листы по Михайлову приказу, в Остри безчестили и, грамоты отняв сильно, их выбили вон. А после того в том же году к тому же Монастыревскому приезжали от Михайла же Ратомского Остряне Ісачко Лях та Істомка Билин с товарищи человекъ с 30 в судѣх з грамотами о том же воре Гришке Отрепьеве, нызваючи его царевичем; и, покинув грамоты у Монастыревского, сами побежали» [13, с. 260].

23 жовтня 1604 р. Лжедмитрій I переправився через Дніпро біля с. Сваромья й по правому берегу Десни рушив через с. Жукін. В Жукіні він зупинився на два дні і далі пішов до московського кордону. Основний табір самозванця був розміщений під Виповзовим [1, с. 29]. Остерський староста М. Ратомський задалегідь надіслав до Чернігово-Сіверських міст листи із закликами визнати Лжедмитрія за царя: «И какъ пришли воевода

(К. Вишневецький)... и Острянской староста, и иные паны... и учили прельщати и устраивати тутошнихъ севрюковъ королевским же именем, будто король и паны-рада про него подлинно сыскали, что он прямой царевич» [13, с. 433–435].

Першими на бік самозванця перейшли мешканці Моровська, які зв'язали та привезли до нього у Виповзів своїх воєвод [1, с. 29]. 30 жовтня 1604 р. Моровськ присягнув самозванцю, Лжедмітрії пробув там два дні і вирушив до Чернігова. У дорозі його постійно супроводжував остерський староста Михайло Ратомський [4, с. 48]. Цікаво, що у 1611 р. усіх остерських бояр та міщан, що брали участь у московському поході, М.Ратомський нагородив правом безкоштовно ловити рибу волоком, звіря по першій пороші, видирати бджіл з усіх непозначених дерев та драти лико. 16 серпня 1614 р. цей привілей був затверджений Сигізмундом III [1, с. 29; 4, с. 48–49].

У 1605 р. московські урядовці Посольського приказу констатували, що «литвин» Щасний збирав розвідувальну інформацію («и тех станичников детей боярских литвинъ Щасный спрашивал про наши Украинные города и про остроги, и пытали их и огнем жъгли, а иных побили... И многие лазучники вашего (Речі Посполитої – І.К.) господарства, прыходя в наше господарство, воровские писма приносят, и въ городех на посадах и по дорогам листы воровские мечут того вора именемъ (Лжедмітрія – І.К.), хотечы тым въ хрестиянстве кроворозлитье весчати. Да с тым же вором и зъ геретьком чернъцомъ з ростырою по совету из Остра Михайло Ратомский безпрестани прысылаеть в нашу землю въ Черниговской уездъ людей своих воинскимъ обычаем, и людей наших украинных побивають и грабеть, и кровь хрестиянскую проливають, чело крестьяном (хрестиянам) делати не годитца» [13, с. 178]. Напади на московські землі продовжувалися і у 1605 р.: «Да в прошлом во (7)113- году (1605 р.) в сентябрь приходили в Черниговской уездъ Михаила же Ратомского люди Янко, да Настаско да Рагоза с товариши, а с ними атаман Сахно Глубцов, Запорожской казак, і погромили государя нашего людей детей боярских і стрельцов на Крылове пустоши, от Чернигова версть с 7. И государя нашего Черниговские воеводы посылали за тми воры, и ть воры Михайловы люди в розпросе говорили, что послал ихъ Михайло Ратомской от того вора от розстриги языков добывать» [13, с. 260].

У 1606 р. московських дипломатів князів Григорія Волконського та дяка Андрія Іванова негостинно зустріли на території Речі Посполитої: «А в Менску на князь Григорьевых и Ондрьевых людей камением и грязью метали и плети из рукъ вырывали, хотячи задратца; и на двор пришед многие люди, посланников лаяли и убийством грозили. Да того же дни, пришед на двор, люди Ивана Михайлова сына Гарабурды князь Григорьевых людей били, а Иван Гарабурда шурин Михайлу Ратомскому, что на Москвь» [13, с. 299].

Сигізмунд III у 1607 р. дорікав московському князю Василю, що за міждержавною угодою той мав «не воювати» прикордонні міста, насамперед, Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомель та ін. з «волостми». В 1607 р. московська делегація на переговорах зазначала про події 1605 р.: «и з Остра будто бой и грабежи людемъ Московскимъ учиниться мели» [13, с. 582, 702].

У 1608 р. було встановлене перемир'я між Річчю Посполитою та Великим князівством Московським на 4 роки та 11 місяців: «не зачепляти ничым – города Киева з волостьми, города Жытомира з волостьми, города Овруча з волостьми, города Любеча з волостьми, города Гомья з волостьми...» [13, с. 702, 712]. Планувалося знову розмежувати кордони держав: «А о рубежах, и о спорных землях, и о обидных делех во всех местцахъ слати нам, в.г. (великому государю), межы себе на обе стороне судей с обеюх сторон поровну по 4 чоловеки, а при них всех 4-х 50 человька; и выслати тех судей на рубеж в два места межы Чернигова и Остра... в 4-ом году перемирных летъ, час первой через засланье межы собою намовивши. А тым судьям зъехавшисе, зыскавши старожыльцовъ, вправду с обеюх сторонъ учинити рубеж...» [13, с. 703–704, 715].

Висновки. Однак, незважаючи на домовленості, у 1609–1611 рр. розпочалася війна за Чернігівщину, й на її теренах було встановлено владу Речі Посполитої. Як бачимо, включення Остерського староства до складу Корони пришвидшило процеси оформлення соціальних

станів та системи землеволодінь. Основною формою колонізації регіону залишалося осадництво слобод. Новою нішею для дрібної шляхти, яка втрачає земельні володіння, стає козацький стан. На прикордонні дуже близьким до дрібнобоярської верстви було міщанство.

Список використаних джерел

1. Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. 110 с.
2. Архив Юго-Западной России. Ч.VIII. Т. V. Киев: Акц. общества печати и издательского дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. 560 + XXXVII + II с.
3. Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 423 с.
4. Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії). Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис». 2010. 112 с.
5. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1731 гг. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1893. Кн.7. Отд. III. С. 29–68.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.6. Київ: Наукова думка, 1995. 680 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.7. Київ: Наукова думка, 1995. 628 с.
8. Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569–1648 рр. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 21. Рівне: О.Зень, 2011. 781 с. С.13–27.
9. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Одесса: Издательство “Техник”, 1912. XLIII + 599 с.
10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. Київ: “Темпора”, 2006. 496 с.
11. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). Київ: Дух і Літера, 2016. 616 с.
12. Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. 378 с.
13. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). *Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества*. Т. 137. Москва: Б.и., 1912. XIX + 809 с.
14. Пархоменко О. Ніжинська фортеця у світлі останніх археологічних досліджень. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 188–191.
15. Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. 88 с.
16. Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині. *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 27–38.
17. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Критика, 2008. 472 с.
18. Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Parengė D. Baronas. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. 632 p.
19. Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących // *Źródła Dziejowe*. Т. V. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa. Krakowskie-Przedmieście Nr 415, 1877. S. 1–226.

References

1. Aleksandrovich, M. N. (1881). *Osterskiy uezd [Ostyorsky Uyezd]*. V.1. Kiev: Tipografiya G.T. Korchak-Novitskogo [in Russian].
2. Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy [Archive of South-West Russia]. P.VIII. T. V. Kyiv: Akts. obshchestva pechaty y yzdatelskoho dela N.T. Korchak-Novytskoho, 1907. 560 + XXXVII + II p.
3. Blanuczka, A. (2017). Zemelna polityka Yagelloniv na ukrayinskyx terenax Velykogo knyazivstva Lytovskogo (1440–1572 rr.) [Land policy of the Jagiellonians in the Ukrainian territories of the Grand Duchy of Lithuania (1440–1572)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
4. Buzun, O. V. (2010). Istoryia Ostershyny (narysy istoriyi) [History of Oster region (essays on history)]. Chernigiv: Vyd. zhurn. «Siveryanskyj litopys» [in Ukrainian].
5. Vasylenko, N. P. (1893). Generalnoe sledstvie o maetnostyax Kyevsckogo polka 1729–1731 gg. [General investigation about the problems of the Kiev regiment of 1729–1731]. *Chtenyya v Ystorycheskom obshhestve Nestora-letopysca – Readings in the Historical Society of the Nestor Chronicler*, 7, III, 29–68 [in Russian].
6. Grushevskyj, M.S. (1995). Istoryia Ukrayiny-Rusy [History of Ukraine-Rusi]. T.6. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Grushevskyj, M.S. (1995). Istoryia Ukrayiny-Rusy [History of Ukraine-Rusi]. T.7. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Zhuk, O.M. (2011) Socialni ta etnichni osobly`vosti poselen` ukrayinskyx zemel v skladi Rechi Pospolytoyi u 1569–1648 rr. [Social and ethnic features of settlements of Ukrainian lands as part of the Polish–Lithuanian Commonwealth in 1569–1648]. *Naukovizapysky Rivnenskogo derzhavnogo gumanitarnogo universytetu – Scientific notes of Rivne State University for the Humanities*, 21, 13–27 [in Ukrainian].
9. Klepatskiy, P. G. (1912). Ocherki po istorii Kievskoy zemli [Essays on the history of the Kiev land]. Odessa: Izdatelstvo “Tehnik” [in Russian].
10. Kulakovskiy, P. (2006). Chernigovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoyi. 1618–1648 [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Polish–Lithuanian Commonwealth. 1618-1648]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
11. Litvin, G. (2016). Z narodu ruskogo. Shlyaxta Kyyivshhyny, Volyni ta Braczlavshhyny(1569-1648) [From the Rus people. Nobility of Kyiv, Volyn and Bratslav (1569-1648)]. Kyiv: Dux i Litera [in Ukrainian].
12. Malchenko, O.Y. (2001). Ukripleni poselennya Braczlavskogo, Kyyivskogo i Podilskogo voyevodstv XV – seredyna XVII stolit [Fortified settlements of Bratslav, Kyiv and Podil voivodships of the 15th – middle of the 17th centuries]. Kyiv: Instytut ukrayinskoyi arxeografii ta dzhereloznavstva im. M.S. Grushevskogo [in Ukrainian].
13. Pamiatnyky dyplomatycheskykh snoshenyi Moskovskoho hosudarstva s Polsko-lytovskym. T. IV (1598–1608) [Monuments of diplomatic relations between the Moscow state and the Polish-Lithuanian state. T. IV (1598–1608)]. (1912). *Pamiatnyky dyplomatycheskykh snoshenyi Drevnei Rossyy s derzhavamy ynostrannymy. Sbornyk Russkoho ystorycheskoho obshchestva – Monuments of diplomatic relations of Ancient Russia with foreign powers. Collection of the Russian Historical Society*, 137, XIX + 809 p.
14. Parxomenko, O. (2016). Nizhynska fortecyia u svitli ostannix arxeologichnyx doslidzhen [Nizhyn Fortress in the light of recent archaeological research]. *Arxeologiya & Fortyfikaciya Ukrayiny. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi – Archeology & Fortification of Ukraine. Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference. Kamyanez-Podilskyj*, 188–191 [in Ukrainian].
15. Penskyj, A.G., & Lavrenchuk P.Ya. (2011). Oster – yevropejske misto [Oster is a European city]. Chernigiv: Vydavec Lozovyj V.M. [in Ukrainian].
16. Pyrig, P., & Konoplya, Yu. (2017). Z istoriyi sela Karpylivky na Kozelechchyni [From the history of the village of Karpylivka in Kozelechchyna]. *Siveryanskyj litopys. – Severyansky chronicle*, 3, 27-38 [in Ukrainian].

17. Yakovenko, N.M. (2008) Ukrayinska shlyaxta z kincyа XIV do seredyiny XVII st. (Volyn i Centralna Ukrayina) [Ukrainian nobility from the late 14th to mid – 17th century (Volyn and Central Ukraine)]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

18. Lietuvos metrika (2011). Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Parengė D. Baronas. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

19. Lustracyа Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących // Źródła Dziejowe. T. V. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa. Krakowskie-Przedmieście Nr 415, 1877. p. 1–226.

УДК 9 +352.071(477)

Котельницький Н.А.,
кандидат історичних наук,
член-кореспондент Центру українських
досліджень Інституту Європи РАН
(Україна, Чернігів), subton7@gmail.com

ЛІБЕРАЛЬНІ ЗЕМЦІ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМА РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У 80-х РР. ХІХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.4281393

Публікація присвячена з'ясуванню позиції земських лібералів регіону щодо перетворень у сфері селянського самоврядування на етапі 80-х рр. ХІХ ст. Прямим приводом для публічної артикуляції позиції опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя щодо трансформації селянського самоврядування у Російській імперії став короткочасний період «політичної відлиги» 1880–1881 рр. та послідуєча інерція початку правління нового імператора Олександра ІІІ. У суспільній аурі «демократичних ілюзій», зокрема в умовах появи відповідних органів у вищих ешелонах влади держави, почався процес подачі пакетів реформаційних пропозицій та ініціатив урядовим колам країни. Не залишилась осторонь процедур і земська ліберальна партія північної України. Констатуючи головні проблеми місцевого самоврядування: кричущу бідність основної верстви населення – селянства та катастрофічно низький рівень просвіти населення, земські ліберали Сіверщини запропонували якісну альтернативу існуючій системі – всеохоплюючу модернізацію управління первинною ланкою місцевого врядування. Ініційовані прогресистами заходи – знищення фізичних тілесних покарань, ліквідація повітових та губернських по селянським справам присутствій, нейтралізація деструктивного впливу поліції на життя провінції, передача прийняття остаточних судових рішень виборним мировим інститутам, антикорупційні фінансові кроки, формування консолідованої позиції усіх земських інституцій регіону, де-факто були направлені на повний злам існуючих реалій життєдіяльності провінції, знищення усталеного режиму управління. Оприлюднена візія трансформації селянського самоврядування членами земської ліберальної опозиції українського Полісся стала каталізатором прийняття верховною владою реакційних рішень, наприклад закриття Кахановської комісії. Так чи інакше, декларовані пропозиції стали частиною широкої демократичної політичної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, а російський абсолютизм отримав «остаточні аргументи» для розробки комплексу законодавчих новацій, які стануть частиною доби Контрреформ.

Ключові слова: реформування селянського самоврядування, Кахановська комісія, земська ліберальна партія, первинна ланка місцевого управління.